

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ У НІМЕЧЧИНІ: БІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА МОВОЗНАВЧИЙ ДОРОБОК УЧЕНОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

YURIY SHEVELOV IN GERMANY: BIOGRAPHICAL CONTEXT AND LINGUISTIC WORK DURING THE EMIGRATION PERIOD

Городиловська Г.Г.,
orcid.org/0000-0002-4960-4599
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто один із складних етапів у житті й науковій діяльності Юрія Шевельова – так званий «німецький період» (1944–1949), зумовлений його вимушеною еміграцією до Західної Європи. З'ясовано особливості цього періоду з урахуванням таких чинників, як місце перебування вченого, тривалість проживання, життєві обставини, інтелектуальне середовище, наукова та культурна активність.

На основі автобіографічних спогадів «Я – мене – мені... (і довкруги)» докладно описано життєвий шлях автора від України до Німеччини, який він пройшов, зберігаючи гідність та наукову цілісність. Простежено процес усвідомлення вченим власної ідентичності, проаналізовано його професійну самоідентифікацію як мовознавця, а також виявлено вплив еміграційного середовища на становлення його наукових інтересів та розвиток академічної кар'єри.

Окрему увагу приділено викладацькій діяльності та професійним досягненням науковця в Українському вільному університеті в Мюнхені, де в 1949 році він здобув ступінь доктора наук і був призначений на посаду професора. У цей період дослідник уклав навчальний посібник «Сучасна українська мова: Зшитки 1–10» (1949), опублікував десятки наукових статей, а також адаптував низку праць, створених у Харкові та Львові. Крім того, активно долучався до науково-критичної роботи, публікуючи рецензії в періодичних виданнях «Хорс» (1946), «Альманах Мур» (1946–1947), «Арка» (1947–1948).

Висвітлено також участь Юрія Шевельова в українському культурному житті еміграції, зокрема його діяльність на посаді заступника голови Об'єднання українських письменників «Мистецький український рух» (1945–1949). Зазначено, що ця громадська активність стала органічною складовою його життєвого та наукового шляху.

Особливий акцент у статті зроблено на мовознавчому доробку Шевельова німецького періоду, який охоплює низку праць, присвячених дослідженню синхронних та діахронних аспектів української мови, актуальним питанням історії української мови, правопису та граматики. До найвагоміших з них належать: «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1949), «До генези називного речення» (1947), «Синтаксис простого речення» (1951), «Головні правила українського правопису» (1946). Оцінено значення цих праць для розвитку української лінгвістичної науки в еміграційному контексті.

Ключові слова: Юрій Шевельов, українська еміграція, німецький період, життєвий шлях, наукова діяльність, мовознавство.

The article examines one of the most complex stages in the life and scholarly activity of Yuriy Shevelov – the so-called «German period» (1944–1949), determined by his forced emigration to Western Europe. It elucidates the characteristics of this period, considering such factors as the scholar's place of residence, duration of stay, life circumstances, intellectual environment, and his academic and cultural activities.

Based on his autobiographical memoirs «I – me – mine... (and around)», the article describes in detail his journey from Ukraine to Germany, which he undertook while preserving his dignity and scholarly integrity. It traces the process of the scholar's self-awareness and analyses his professional self-identification as a linguist, as well as the influence of the emigration environment on the formation of his academic interests and the development of his career.

Particular attention is paid to his teaching activities and professional achievements at the Ukrainian Free University in Munich, where in 1949 he received his Doctor of Sciences degree and was appointed professor. During this period, he compiled the textbook «Modern Ukrainian Language: Booklets 1–10» (1949), published dozens of scholarly articles, and adapted a number of works he had previously created in Kharkiv and Lviv. In addition, he was actively engaged in scholarly-critical work, publishing reviews in periodicals such as Khors (1946), Almanakh Mur (1946–1947), and Arka (1947–1948).

The article also highlights Yuriy Shevelov's involvement in the Ukrainian cultural life of the emigration community, in particular his role as Deputy Head of the Association of Ukrainian Writers «Mystetskyi Ukrainnyi Rukh» (1945–1949). It is noted that this public activity became an organic part of his life and scholarly path.

Special emphasis is placed on Shevelov's linguistic contributions during the German period, which include a series of works devoted to the study of synchronic and diachronic aspects of the Ukrainian language, topical issues in the history of the Ukrainian language, orthography, and grammar. Among his most significant works are: «The Contribution of Galicia to the Formation of the Ukrainian Literary Language» (1949), «On the Genesis of the Nominative Sentence» (1947), «Syntax of the Simple Sentence» (1951), and «The Main Rules of Ukrainian Orthography» (1946). The importance of these works for the development of Ukrainian linguistic science in the context of emigration is assessed.

Key words: Yuriy Shevelov, Ukrainian emigration, German period, life path, scholarly activity, linguistics.

Постановка проблеми. Юрій Шевельов (Юрій Шерех) – один із найавторитетніших представників української інтелектуальної еліти в еміграційному середовищі ХХ століття. Він зарекомендував себе як учений широкого гуманітарного профілю, його наукові інтереси охоплювали різні галузі знань – мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство тощо, проте, як казав про себе, залишався передусім лінгвістом.

Розмаїта творча спадщина цього талановитого філолога доводить, що він був не лише науковцем-ерудитом, а й провідним українським інтелектуалом, який зробив колосальний внесок у суто українську науку. «Якщо Шевченко заклав культурні основи нації, – зазначає Л. Масенко, – то Шевельов у часи нещадного нищення української культури зберіг історичну спадкоємність її розвитку та збагатив її блискучими науковими й публіцистичними творами» [5, с. 19–20].

Перу автора належить близько дев'ятисот розвідок, зокрема, з історичної фонології, історії української літературної мови, лексикології, граматики й правопису сучасної української літературної мови, соціолінгвістики, лінгвостилістики, історії українського мовознавства, етимології й ономастики тощо. Проте центральна роль належить українській мові, якій Юрій Володимирович присвятив найбільшу кількість праць. Цей великий науковець надихнув цілі покоління вчених і сьогодні зобов'язує нас осмислити його довгий та непростий життєвий шлях, потужну інтелектуальну спадщину, позаяк його розвідки про українську літературну мову та її історію надали нових вимірів сучасному мовознавству, стали вагомим здобутком світової та вітчизняної україністики. Отож без перебільшення можна сказати, що для наукового поступу українства він зробив незмірний внесок, бо без його праць українське мовознавство сьогодні було б у зовсім іншому стані.

Одним із найменш досліджених у житті та діяльності лінгвіста був період вимушеної еміграції до Західної Європи, де він опинився в умовах воєнної та післявоєнної Німеччини, з якою «пережив її найтяжчі години й роки» [10, с. 275]. Незважаючи на політичну нестабільність, географічну віддаленість від батьківщини, несприятливі умови в таборах для переміщених осіб, обмежені життєві ресурси, інтелектуальну ізоляцію, він залишився шляхетним науковцем, не відмовився від свого громадянства, постійно усвідомлював себе українцем, а не носієм гібридної україно-німецької ідентичності. У Німеччині продовжував активну науково-педагогічну та культурну діяльність, шукав актуальні теми та ідеї для майбут-

ньої дослідницької роботи, видавав праці, створені в Харкові та Львові, працював над новими і таким чином професійно самостверджувався як мовознавець. Відтак закономірно виникає об'єктивна потреба висвітлити цей непростий, подекуди навіть ризикований період у житті Юрія Шевельова, що зумовлений новими еміграційними умовами. Також доцільно проаналізувати мовознавчий доробок ученого цього часу, що й визначає актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні і поза її межами постать цього неординарного науковця, його лінгвістична спадщина вже були предметом багатьох студій. Мовознавчий аналіз творчого доробку вченого вивчали Л. Боярова, С. Вакуленко, П. Гриценко, А. Даниленко, Р. Зорівчак, В. Калашник, Л. Лисиченко, Л. Масенко, В. Мойсієнко, І. Муровцев, Р. Трифонов, М. Філон, О. Черемська та інші. На особливу увагу заслуговує фундаментальне дослідження К. Каруник «Юрій Шевельов як дослідник української мови», у якому авторка висвітлила історію становлення Шевельова як мовознавця, запропонувала її періодизацію, показала розвиток наукових зацікавлень та еволюцію концепцій дослідника. Виділяючи п'ять щаблів формування Шевельова як мовознавця, дослідниця характеризує 1941–1949 роки в житті вченого як «етап невизначеності (період війни та німецького повоєння): освоєння структурної лінгвістики під впливом В. Сімовича; практичне опрацювання української граматики на структурних засадах; розвідка про вплив Галичини на формування української літературної мови; здобуття докторського ступеня» [4, с. 42]. Однак ґрунтовне вивчення біографічного контексту та наукової творчості вченого саме німецького періоду ще не було предметом спеціального аналізу.

Постановка завдання. Метою дослідження є всебічне висвітлення життєвого шляху Юрія Шевельова від періоду його перебування в Україні до етапу еміграції до Західної Європи; виокремлення та характеристика так званого «німецького періоду» в біографії мовознавця (1944–1949), а також аналіз його науково-педагогічної та культурної діяльності в цей час. У межах дослідження передбачається простежити процес усвідомлення автором власної ідентичності в еміграційному середовищі, окреслити його мовознавчий доробок, створений у зазначений період. Запропонована стаття має на меті частково компенсувати відсутність ґрунтовних наукових розвідок, присвячених цьому етапу життєвого та професійного становлення

одного з найвпливовіших українських мовознавців-емігрантів ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Юрій Шевельов прожив довге й насичене наукове життя, значну частину якого провів за межами України. Його життєвий шлях доцільно поділити на два етапи: 1) доеміграційний (1908–1943) та 2) еміграційний (1944–2002). У доеміграційному етапі, пов'язаному з перебуванням ученого в Україні, виокремлюємо харківський, київський, львівський і солотвинський періоди. Еміграційний етап, у свою чергу, поділяємо на два чітко окреслені періоди – європейський та американський, що класифікуємо відповідно до географічного місця перебування (Європа і США). У межах європейського періоду можна визначити кілька менших часових відрізків, зокрема: словацький, німецький, шведський, які умовно співвідносяться з назвами країн Центральної, Західної або Північної Європи, де Шевельову доводилося тимчасово проживати. Серед них виокремлюємо німецький, який характеризуємо з урахуванням таких чинників, як місце проживання вченого, тривалість перебування, життєві обставини, інтелектуальне середовище та характер наукової діяльності.

Вимушений виїзд Юрія Шевельова з України до Європи був перехідним періодом його життя, оскільки перебування вченого в Німеччині стало етапом між життям в Україні та подальшою еміграцією до США. Незважаючи на всілякі труднощі, цей часовий відрізок мав виняткове значення для формування його як науковця та публічного інтелектуала світового рівня. За свідченням самого автора, він позначився унікальними життєвими колізіями і значущими подіями в історії української інтелігенції в еміграції.

До лютого 1943 року Юрій Володимирович проживав разом із матір'ю в Харкові та працював у Харківському університеті, де в 1941–1943 роках обіймав посаду завідувача кафедри української філології. Паралельно виконував технічні обов'язки в Харківській міській управі, не пов'язані з науковою діяльністю.

Від 6 лютого 1943 року життя вченого різко змінилося. Разом із сімдесятип'ятилітньою матір'ю він евакуювався з окупованого Харкова, позаяк власне існування стало під загрозою. У дорогу він взяв мінімум теплого одягу, три книжки (для практичних потреб – німецький словник, для редакторської роботи – правописний словник Голоскевича, для наукової – етимологічний словник Преображенського), а також подорожні документи, серед яких була посвідка співробітника міської управи, яка мала засвід-

чити його «благоннадійність» перед німцями і допомогти йому та його матері просуватися в західному напрямку.

Життєвий маршрут Юрія Володимировича був тривалим, складним і пролягав через низку населених пунктів (Харків – Київ – Львів – Криниця – Солотвино). Первинно вчений зупинився в Києві, де перебував приблизно тиждень (до 18 лютого 1943 року) з наміром знайти роботу, проте, за його власними враженнями, «піднімецький Київ здався йому непривітним і ворожим, майже цілковито відукраїнщеним» [7, с. 30]. Усвідомивши, що залишатися в місті недоцільно («українського міста як не було, ми тут не потрібні») [9, с. 406], він вирішив рухатися далі на захід. З надією на сприятливіші умови для життя та наукової діяльності, Шевельов прямує до омріяного Львова – символічного осередку українськості.

Інтелектуальна атмосфера Львова виявилася прихильною до вченого. У місті, що на той час було центром українського літературного й культурного життя, дослідник відчував себе щасливим. З особливою теплотою він згадує тринадцять місяців, проведених там: «Це був шал здійснення мрій, це було занурення із затхлого повітря двох диктатур – російської, а потім голодної німецької в Харкові – в чистий кисень здійснення нездійсненого...» [9, с. 410]. Незважаючи на те, що на той час Львів перебував під німецькою окупацією, вчений не акцентував на цьому уваги, адже для нього місто було уособленням України: «Львів був Україна, і поза нею в ньому нічого не існувало» [9, с. 410]. Лише пізніше Юрій Володимирович збагнув, що його правдоподібний Львів існував лише в уяві, а насправді ситуація там була зовсім іншою.

Місто надало харківському мовознавцю хороші умови для дослідницької роботи. Це був час невтомної праці в бібліотеці НТШ, а також ефективної творчої взаємодії з галицьким інтелектуальним середовищем. Як досвідчений критик, він писав докладні літературознавчі і театрознавчі рецензії, як фахівець-мовознавець, публікував статті, частина яких була «переробленими та розширеними варіантами статей харківського періоду» [7, с. 33]. Тут познайомився з «милим і простим» Василем Сімовичем, і між ними встановилися близькі, майже родинні стосунки, що суттєво вплинули на формування наукової позиції Шевельова. Сімович став для нього новим наставником (після Булаховського) і відіграв важливу роль у подальшій творчій діяльності молодшого колеги. Сам Шевельов згадував, що Василь Сімович із захопленням сприйняв його наукові задуми та беззастережно їх підтримував.

Завдяки цій підтримці дослідник обрав новий напрям досліджень – формування української літературної мови у взаємодії її наддніпрянського та галицького варіантів. Він розпочав роботу над цією темою у Львові, що значною мірою зумовлювалося як його особистим емоційним ставленням до міста, так і прагненням простежити мовні відмінності в мовленні львів'ян. У спогадах науковець зазначав, що психологічно це стало сплатою боргу Львову та Василеві Сімовичу, який, за його словами, «прийняв мою тему захоплено» [9, с. 453].

Підсумком майже річної праці стала відома монографія «Внесок Галичини у формування української літературної мови», яку мовознавець не зміг завершити через нацистську окупацію Львова. «У головному моя праця була виконана, – стверджує автор книги, – але тут і там щось треба було ще перевірити, щось додати. А змоги на це вже не було. Праця завершилася вже по війні, в німецькому Фюрті, – але і там без доступу до джерел» [6, с. 9–10].

Упродовж львівського періоду Шевельов також працював у комісії для складання німецько-українського правничого словника, яку очолював адвокат Голубовський (на жаль, словник так і не був завершений), а також співпрацював з різними періодичними виданнями, зокрема, журналами «Наші дні» (Львів), «Пробоем» (Прага), газетами «Краківські вісті» та «Львівські вісті», у яких публікував мовознавчі та літературознавчі матеріали. Отож Львів за часів німецької окупації був для вченого найщасливішим місцем в Україні: «Мій рік у Львові був не лише щасливий..., він був перший і єдиний у моєму житті рік, проведений удома, серед своїх, на рідній землі» [9, с. 457].

У квітні 1944 року, внаслідок стрімкого просування фронту на захід та загрози окупації Львова, Юрій Шевельов разом із матір'ю був змушений евакуюватися до Криниці – польського курортного поселення, розташованого серед лемківських селищ. Згодом його переселили до села Солотвино, розташованого поблизу Криниці, де він проживав упродовж чотирьох місяців (з квітня до липня 1944 року). У цих ізольованих умовах гірського села, де були відсутні бібліотека, доступ до наукових джерел і базові умови для інтелектуальної праці, вчений не мав можливості працювати як дослідник. Попри це, він створив кілька поетичних творів, присвячених мальовничому карпатському краєвидові.

Наприкінці липня 1944 року мовознавець залишив Україну та вирушив у вимушену еміграцію до Європи. Його новий життєвий маршрут був

типовим для представників інтелігенції, які змушені були покинути батьківщину через загрозу репресій і воєнних дій. Цей шлях передбачав постійні переміщення і складався з двох етапів:

1) переїзд до Східної Німеччини через території Словаччини та Австрії (Орем-Лаз – Братислава – Штрасгоф – Трайсмауер – Відень – Пляуен);

2) подальший шлях до Західної Німеччини (Гоф – Бад-Кіссінген – Фюрт – Мюнхен).

Цей складний і небезпечний маршрут, сповнений труднощів і загроз, мовознавець здолав гідно, що засвідчує його внутрішню стійкість і цілеспрямованість.

Спочатку була виснажлива й тривала подорож до Словаччини, яку автор характеризує як «небезпечну, наче на пороховій бочці розташовану» (табір в Орем-Лазі). Єдиною його думкою було якомога швидше залишити цей регіон. Важливою віхою на цьому етапі стала подорож до Братислави (25 серпня 1944 року), яка, за власними спогадами автора, майже не закарбувалася в пам'яті, оскільки місто не оглядав як турист. «Словаччини я фактично не бачив, – зазначає він у спогадах, – тільки навислі чорні скелі над Жіліною й зелений затишок Орем-Лазу з його струмками» [10, с. 9]. Творчість словацького періоду обмежувалася художніми перекладами кількох ранніх творів австрійського поета Райнера Марії Рільке.

Маючи запрошення на роботу від Українського наукового інституту в Берліні та журналу «Дозвілля», Юрій Шевельов вирушив 9 вересня 1944 року до Німеччини, яка, за його словами, мала відкрити йому інший світ – «справжню Європу» [10, с. 9].

Перші враження від перебування в Західній Європі вчений метафорично назвав «колами новітнього пекла». Він із тривогою згадував австрійське місто Штрасгоф, де в умовах таборування його очікував «винахід новітньої кулінарії» – юшка з варених огірків, якою щоденно годували переселенців. Це здійснювалося з метою, «щоб люди – чужинці з ворожих країн – не засиджувалися в Штрасгофі, а воліли б поїхати будь-куди, на будь-яку працю, щоб тільки вийти із зачарованого огіркового кола» [10, с. 9–10]. Наступними етапами «новітнього пекла» були санітарні процедури: дезінфекція одягу від блощиць, адже «нова Європа випробовувала нас блощицями» [10, с. 10], а також дезінфекційний душ, після якого, за спогадами Шевельова, «ми чекали голі, з'юрблені, годинами не годовані» і реєстрація з фотографуванням, де «фота вийшли такі, наче їх роблено на спеціальне замовлення – показати жах німецьких таборів» [10, с. 12].

Попри ці труднощі, вчений згадував і позитивні моменти: саме в Штрасгофі він отримав дозвіл на поїздку до Берліна, де працював у редакції журналу «Дозвілля», яку пізніше перевели з «бомбованого» міста до Пляуена.

Наприкінці вересня мовознавець переселився до Трайсмауера (Санкт-Пельтенська округа поблизу Відня) у складі групи із сорока осіб, які добровільно зголосилися працювати на фабриці Мартіна Мюллера «Metallwerk». Наступного дня він прибув до самого Відня, який, за його словами, не залишив у нього туристичних вражень.

Отримавши спеціальний дозвіл від поліції, Юрій Шевельов із матір'ю переїхав з Відня до східної частини Німеччини – міста Пляуен, де перебував упродовж жовтня 1944 року – квітня 1945 року. У своїх спогадах учений-емігрант із теплом згадує повсякденне життя в цьому місті: «Розумова праця, приватне мешкання, приватне харчування... Ми не мали цього, відколи покинули Львів» [10, с. 18], але в науковому плані – «абсолютно безнауково-бібліотечне».

У Пляуені вчений особисто став свідком масштабного знищення міста внаслідок бойових дій, що справило на нього глибоке психологічне враження, зокрема – панічний страх перед загрозою власної загибелі. Після того як американські союзники передали зруйноване місто радянській адміністрації, він разом із матір'ю вирушив пішки до західної частини Німеччини – міста Гоф у Баварії, подолавши відстань близько тридцяти кілометрів. Саме Гоф став останнім місцем, де Шевельов перебував ще під своїм справжнім іменем. Залишатися в місті науковець не хотів, оскільки вирішив улаштувати своє життя по-новому. І першим кроком до іншого життя став Бад-Кіссінген, де він мав багато вільного часу, складав вірші й усвідомлював себе автором-початківцем (травень – липень 1945 року).

З Бад-Кіссінгена в серпні 1945 року вчений перебрався до Фюрта (передмістя Нюрберга). Там він влаштувався на роботу в редакцію газети «Час», звідти їздив викладати в мюнхенський УВУ, відвідував різні культурні заходи і його життя, можна сказати, більш-менш стабілізувалося, проте воно не мало «ні змісту, ні мети», бо не було відповідних умов для улюбленої наукової праці (німецькі міста були розгромлені, а бібліотеки тільки «зализували свої рани»). «Наукове життя ледве тіло, – констатує мемуарист, – наукові з'їзди були неможливі, наукові видання, зокрема журнали, майже не існували» [10, с. 99].

Порожнечу фюртського життя заповнила новостворена спілка письменників Мистецький

український рух (МУР), яка захопила науковця з неймовірною силою на три роки. За спогадами автора, наукова праця, викладацька діяльність, питання заробітку й харчування відійшли на другий план, поступившись місцем іншим пріоритетам – «створити творчу атмосферу навколо письменників, вирвати таланти з мряковиння життя серед обивателів, збудувати палац духу, новий і звужений варіант Платонові республіки мужів розуму й хисту, закласти підвалини для появи кінцею кінцем видатних творів слова» [10, с. 61].

Отож поринувши в діяльність МУРу, вчений занедбав свої лінгвістичні зацікавлення, позаяк вони відійшли на задній план, а на перший стали літературознавчі. І лише після того, як МУР припинив свою діяльність, Шевельов згадує цей трирічний період (1945–1948) як втрачений час для себе особисто як науковця-мовознавця.

У січні 1946 року Юрій Володимирович отримав запрошення викладати в Українському вільному університеті, який був перенесений з Праги до Мюнхена (через вплив СРСР всі українські заклади припинили там своє існування). І вже в травні 1946 року вчений переїхав з Фюрта до Мюнхена.

У Мюнхені Юрій Володимирович познайомився з іншими українськими інтелектуалами, які, як і він, потрапили в еміграцію, зокрема, з Ганною Наконечною, яка багато й безкорисливо допомагала вченому: «робила добру славу в німецьких славистичних колах», «просувала до німецького журналістичного дебюту» [10, с. 264]. Зрештою, вона знайшла йому житло в Мюнхені, тому харківський дослідник не перебував постійно в таборах для переміщених осіб як більшість його земляків (від 4 липня 1946 року лінгвіст проживав у кімнаті приватного будинку родини Конечних, з якої виселився, коли назавжди виїжджав з Німеччини).

Українські студії в мюнхенському університеті, який для науковця був його «хронологічно першою інституцією» [10, с. 267], вже на той час стартували і саме там мовознавець розпочав свою академічну кар'єру. Через два роки праці в університеті Юрій Шерех (так почав підписуватися) отримав посаду професора слов'янської філології (до цього часу був доцентом слов'янської філології, пізніше надзвичайним професором і на кінець – звичайним) і викладав українознавчі курси. Посада професора в УВУ вимагала від вченого докторського наукового ступеня, тому в 1949 році він здобув ступінь доктора наук (підставою для одержання стала його розвідка «До генези називного речення», написана ще

в Харкові й видрукувана на правах рукопису в 1947 році в Мюнхені).

В Українському вільному університеті Юрій Володимирович працював як штатний науково-педагогічний працівник. Навчальний процес забезпечувався великою кількістю студентів і достатнім професорсько-викладацьким складом. З огляду на такі обставини, як відсутність лабораторій і мала кількість бібліотек, викладачі новоствореного навчального закладу не мали можливості розробляти нові курси і готувати семінарські заняття, тому використовували матеріали, що збереглися в пам'яті з довоєнних курсів та уцілілі конспекти. Звісно, такий заклад жодним чином не відповідав критеріям повноцінного університету. Попри всі недоліки, освітня установа виконувала важливу функцію: надавала можливість здобути знання тим, хто втратив навчальні роки внаслідок війни. І лише пізніше з ініціативи Івана Мірчука було визнано УВУ «як високий навчальний заклад» [10, с. 268].

У 1946–1949 роках навчання в університеті відбувалося переважно в очній формі (із зазначенням конкретного дня тижня, години та аудиторії) і поділялося на два семестри – літній та зимовий, про що засвідчує Index lectionum 1947–1951 років. Аналізуючи джерело дізнаємося, що на філософічному факультеті в УВУ регулярно відбувалися лекції та семінарські заняття, які проводили досвідчені професори, доценти й асистенти. Наприклад, у навчальній програмі за 1947–1948 роки зазначено, що Юрій Шерех, працював на посаді професора філологічного відділу філософічного факультету і викладав такі дисципліни: «Сучасна українська мова» (лекції з синтаксису української мови), «Описова граматики української мови» та «Слов'янська мова» [2, с. 10–11].

Згідно з програмою викладів упродовж 1948–1949 навчального року професор Шерех читав лекційний курс з «Історії української мови» (теми «Українська літературна мова перед Шевченком» та «Українська мова в період литовської держави») [2, с. 10]. І остання програма викладів 1949–1950 академічного року, у якій записано прізвище проф. д-ра Юрія Шереха, вказує на те, що він викладав студентам «Сучасну українську мову» (лекції з морфології) та «Історію української мови XVII–XVIII ст.» [2, с. 10].

Проте внаслідок масового виїзду викладачів і студентів з Німеччини, в 1949–1950 роках університет повністю перейшов на заочну форму навчання. З цією метою при УВУ в 1949 році був створений Інститут заочного навчання, у якому студенти з різних країн мали можливість

закінчити розпочаті в університеті студії (згодом навчальний заклад переїхав до м. Сарселю у Франції). Працюючи в новоствореному інституті, професор Юрій Шевельов укладав підручники, які допомагали студентам навчатися рідної мови. Таким підручником був «Сучасна українська мова: Зшитки 1–10», який вийшов друком 1949 року в університетському видавництві (на сьогодні маємо два перевидання цієї книги – 1951, 2012) [8]. Видання цього підручника було реалізацією одного з проєктів, які мав підготувати вчений. Спершу праця була видана як зошити для студентів заочної форми навчання. Окремою книжкою з назвою «Нарис сучасної української літературної мови» вона вийшла в 1951 році в Мюнхені завдяки ініціативі та зусиллям Софії Янів. Посібник складається з 10 зшитків (лекцій) і був призначений для студентів-першокурсників, які здобували вищу освіту в УВУ. Детальний аналіз цього навчального видання описаний у статті авторки [1, с. 256–271]. Отже, з аналізованих вище джерел можемо зробити висновок про те, що професор Юрій Шерех викладав в УВУ упродовж 1946–1949 років, писав для студентів підручники та видавав їх у німецьких видавництвах.

Окрім цього, у Мюнхені Юрій Шевельов активно долучився до розбудови українського літературно-мистецького життя, зокрема, був активним учасником і заступником голови Об'єднання українських письменників «Мистецький український рух» (1945–1949), що в роки еміграції стало практично змістом його життя. Також редагував декілька друкованих періодичних органів МУРу, таких як «Хорс» (1946), «Альманах Мур» (1946–1947), «Арка» (1947–1948), у яких вміщував свої публікації.

Тож перебуваючи в Німеччині, Юрій Володимирович інтенсивно працював, інтелектуально самостверджувався, формувався як науковець у новому середовищі і був достатньо успішним у контексті еміграційних умов. Дослідник згадує роки активної діяльності в цій країні як період, що по-своєму був сповнений змістовності, внутрішнього задоволення та успіху: «Я спостерігав, вивчав, багато чого не розумів, але діяв, мав сякий-такий талан, мої діла й діяння принесли якийсь, хоч і відносний успіх, я вперше був на Заході, хоч і сторозтерзаному, і на волі» [10, с. 282].

Аналізуючи наукову творчість Шевельова-лінгвіста в Німеччині, спробуємо виокремити найвизначніші його праці з українського мовознавства, зумовлені тогочасними еміграційними обставинами. Варто зазначити, що вчений дуже

добре усвідомлював своє нове буття, оскільки воно зумовило суттєві зміни в його житті. Ці зміни були спричинені почуттям роздвоєння особистості, насамперед між минулим і теперішнім, адже в чужій країні науковець постав перед складним вибором, який не виникав раніше: місце в новому суспільстві, нове інтелектуальне середовище, функціонування мови. Отож особливістю мовознавчої діяльності цього періоду є асоціація з бінарною опозицією: минуле – теперішнє, почуття втрати – створення нового. Таким чином у лоні еміграції з'явилася низка важливих мовознавчих праць: монографії, підручники, наукові статті, рецензії, переклади, які були результатом наукової роботи вченого, його значущим та безперечним здобутком.

Як уже згадувалося, фундаментальну працю «Внесок Галичини у формування української літературної мови» мовознавець в основному написав у Львові в 1943 році, але цілком завершив її і видав накладом 100 примірників циклоstileвим друком у 1949 році в Німеччині (УВУ, м. Мюнхен). Пізніше автор дещо змінив і доповнив перший варіант книги й опублікував її в німецькому перекладі у видавництві Otto Harrassowitz 1966 року.

Завданням цієї розвідки було «простежити впливи Галичини на загальноукраїнську нову літературну мову, що стала розвиватися з початку XIX століття на Придніпрянщині й Слобожанщині, показати питому вагу й роль галицьких мовних елементів, інкорпорованих відтоді в цю загальноукраїнську літературну мову; ... збити традиційне твердження про чисто східноукраїнську основу української літературної мови і показати мішаний східно-західний характер цієї мови» [6, с. 13–15]. Дослідження містить ґрунтовну характеристику галицького варіанта, який мав великий, тривалий і позитивний вплив на становлення нової української літературної мови в різні історичні періоди.

Про основні мовознавчі праці, що написані в Україні ще перед війною, але видані в Німеччині автор зазначає: «Я привіз із Харкова два невидані рукописи. До одного, «До генези називного речення», Кошмідер переклав резюме. Другий, «Синтакса простого речення», пляновано видати в німецькому перекладі» [10, с. 265].

У монографії «До генези називного речення», написаної в 1941–1942 роках в Харкові, а виданої 1947 року в Мюнхені під псевдонімом Юрій Шерех, автор, спираючись на праці Олександра Потебні, подав найдокладніший аналіз категорії називних речень в аспекті їх похо-

дження та функціонування в літературній мові XIX–XX століття, адже такі речення для західної лінгвістики були зовсім не вивченою категорією. У 2012 році Харківське історико-філологічне товариство перевидало її під назвою «До питання про генезу й природу називних речень».

Розвідка «Синтаксис простого речення» була написана ще в 1941 році, а її публікація відбулася в Києві 1951 року без зазначення імені автора. У 1963 році вона була перекладена англійською мовою під назвою «The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence» в Гаазі. Перипетії довкола трьох версій тексту про синтаксис простого речення (київську 1951 року, мюнхенську 1951 року та гаазьку 1963 року) простежила дослідниця К. Каруник на матеріалі листів з архівів Ю. Шевельова [3, с. 115].

Новою публікацією лінгвіста були «Головні правила українського правопису» (1946), де Юрій Шевельов висвітлює проблему становлення правопису української мови й доводить, що в основі української правописної системи лежить фонематичний принцип. Остання брошура була вкрай необхідною, позаяк активізувалися українські повоєнні публікації в Німеччині та Австрії, хоч, на думку самого автора, «нічого оригінального й творчого в цьому виданні не було» [10, с. 69]. Крім цих книг, учений написав також кілька «поважних» праць про твори красного письменства і багато рецензій на різні публікації, які є невід'ємною частиною його інтелектуальної творчості. Названі праці засвідчують про те, що великий інтелектуал-філолог постійно розвивав українську мову, дбав про її гідність та авторитет.

Висновки. Юрій Шевельов був центральною постаттю в українській мовознавчій еміграції XX століття, який пройшов важкий, тривалий і ризикований шлях від України до Німеччини: Харків – Київ – Львів – Криниця – Солотвино – Орем-Лаз – Братислава – Штраасгоф – Трайсмауер – Відень – Пляуен – Гоф – Бад-Кіссінген – Фюрт – Мюнхен, але не звернув з нього, не спокусився обрати для себе легше життя, зважаючи на свою кривну ідентичність, адже за народженням він був етнічним німцем. Свою українську ідентичність він вибрав свідомо й послідовно дотримувався її як у трагічні харківські 1930-ті, так і в період німецької окупації та в роки європейської еміграції.

Постійні переїзди, таборові умови, обмеженість наукових ресурсів, відсутність стабільності, непевність майбутнього – все це мало ознаки перехідного періоду як географічно, так і професійно та світоглядно. Проте цей перехід став

вирішальним у житті вченого – без нього навряд чи з'явився б той Шевельов, якого ми знаємо як одного з найвизначніших мовознавців української еміграції.

Німецький період був часом напруженої й цілеспрямованої праці та відповідального служіння науці. Він мав важливе значення для академічної кар'єри вченого і був доволі успішним в інтелектуальному сенсі. Отож за роки перебування в Німеччині Юрій Володимирович здобув ступінь доктора наук і отримав посаду професора в Українському вільному університеті в Мюнхені; видав низку цікавих розвідок, присвячених дослідженню синхронних та діахронних аспектів української мови, актуальним питанням історії української мови, правопису та граматики, які сприяли розвитку української мовознавчої науки в еміграції; постійно редагував друковані періодичні видання *Хорс*, *«Альманах Мур»*, *«Арка»*.

Як україніст-емігрант, він ніколи не переставав дбати про рідну філологію, завжди шукав актуальні мовознавчі теми, чітко орієнтовані на європейський рівень науки, що згодом стали базою для його майбутніх досліджень. Укладав і видавав підручники з української мови, доопрацьовував і публікував монографії, переробляв раніше

написані наукові статті, друкував нові матеріали досліджень, рецензії для розмаїтих періодичних видань, перекладав українською мовою художні твори німецьких та австрійських авторів. Також активно долучався до українського культурного, літературного та інтелектуального життя, обіймав посаду заступника голови Об'єднання українських письменників «Мистецький український рух», брав участь у діяльності низки інших громадських організацій, які в умовах еміграції стали важливою складовою його життєвого шляху і сприяли збереженню національної ідентичності.

Лінгвістичний доробок вченого аналізованого періоду охоплює ґрунтовні книги, серед яких найвизначнішими є *«Внесок Галичини у формування української літературної мови»* (1949), *«До генези називного речення»* (1947), *«Синтаксис простого речення»* (1951) та *«Головні правила українського правопису»* (1946). Ці праці вирізняються не лише глибокою ерудицією, а й тісним, органічним зв'язком з Україною, якій автор присвятив усе своє життя і творчість. Видання суттєво сприяли розвитку української наукової думки в еміграційному середовищі та істотно вплинули на формування сучасного бачення україністики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Городиловська Г. Науково-педагогічна діяльність професора Ю. Шевельова в Українському вільному університеті. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Мюнхен, 2018/2019. Т. 23. С. 256–271.
2. Index Lectionum. Tomus I. 1947–1951. Universitas libera ukrainensis. Munchen, 1947–1951. С. 10–11 (скрипт).
3. Каруник К. Студія Юрія Шевельова *Просте речення* та її непроста історія. *Українська мова*. 2022. № 1 (81). С. 115–134.
4. Каруник К. Юрій Шевельов як дослідник української мови. Дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. 267 с.
5. Масенко Л. Юрій Шевельов в українському мовознавстві ХХ сторіччя / Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра: збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 року. Харків: Майдан, 2014. С. 19–20.
6. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 160 с.
7. Шевельов Ю. В. Доеміґраційне (Публікації 1929 – 1944 pp.) / упор. передм. і примітки: С. В. Вакуленко, К. Д. Каруник; худож.-оформлювач М. С. Мендор. Харків: Фоліо, 2020. 762 с.
8. Шерех Ю. Сучасна українська літературна мова: (Зшитки 1–10) / Ін-т заочного навчання при Українському Вільному університеті. Мюнхен: Ukrainian Free University Press, 1949 (скрипт).
9. Шерех Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні. Харків: Фоліо, 2012. 475 с.
10. Шерех Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 2. В Європі. Харків: Фоліо, 2012. 316 с.